מוזאונים יהודים היום

* * *

גליה בר אור

כשנוסדו המוזאונים היהודים הראשונים, נתפסה היהדות בהם בתחילה בהגדרתה הצרה, כדת ומסורת בלבד. אבל מוקדם יחסית התפתחה בהם תפיסה רחבה הגורסת זהות במונחי תרבות ואמנות.

מתחילת דרכו ענה המוזאון היהודי לצרכים של קהילה יהודית לא עוד אורתודוכסית בתקופה של שינוי, שהתמודדה עם זהותה החדשה ועיצבה כלים תרבותיים קולקטיביים במטרה להתמודד עם אתגרי הזמן. יהודי מזרח אירופה של עולם העבר תוארו בטקסט, שהיה לציון דרך, כמי "שהאמינו שאין העולם עומד על בתי נכאת אלא על בתי כנסיות ובתי מדרשות. בית המדרש היה חשוב בעיניהם לא משום שהעולם זקוק לו, אלא העולם נעשה חשוב משום שבית המדרש קיים בו". (אברהם יהושע אשל, "שמים על הארץ" 1946). יהדות אורתודוכסית לא נזקקה למוזאונים, ואם לתת דוגמא מקומית, מוזאונים יהודים נוסדו בישראל בקיבוצים המשתייכים לתנועות קיבוציות שונות, שהשקפת עולמם שונה מאד, אך לא נוסדו מוזאונים בקיבוצים המשתייכים לתנועת הקיבוץ הדתי (יהדות אורתודוכסית), לא מוזאונים היסטוריים, לא ארכיאולוגיים, לא מוזאונים יהודים ולא מוזאונים לאמנות. לא נוסדו מוזאונים גם בהתנחלויות הדתיות ביישובי יהודה ושומרון. הוקמו בהם בתי כנסת ובתי מדרש, שבהם מתקיימת שמירת הזכר כפעילות חיה וכחלק מחיי היום יום.

מוזאונים יהודים קמו, באירופה (בווינה 1897, בפרנקפורט ובפראג 1901, בווארשה 1910, בבודפשט 1920) ברוסיה (סנט פרטבורג 1916) בארה"ב (ניו־יורק 1903) ובארץ ישראל (ירושלים 1906) בעקבות שינויים מואצים באורח חיי היהודים. שינויים אלה, כלכליים, חברתיים ותרבותיים, התחוללו בעקבות האמנסיפציה ועם נטישת אורח החיים הדתי וההשתלבות בחברה האזרחית החיצונית, הלא יהודית. רוב השאלות שהיו רלוונטיות בעת ההיא, של צמיחת מוסד המוזאון היהודי היו משותפות לכל המוזאונים היהודים והן נותרו רלוונטיות בימינו.

הבעיה המרכזית, של שימור ותיעוד מורשת יהודית, שעלתה בתקופה של שינוי רדיקלי (בדומה לתופעה של הקמת מוזאונים תעשייתיים בעקבות המהפכה התעשייתית) נותרה מהותית גם בתקופה הנוכחית. היתה לה משמעות אקוטית בהקשרי הזיכרון הקולקטיבי בימים שלאחר השואה וחורבן קהילות יהודי אירופה אבל גם כיום, כאשר נמשכת חוסר הרציפות בחיי קהילות יהודיות רבות, יש סכנה לאובדן מסורות ומחיית העבר.

שאלה נוספת שעמדה בייסוד הקמת המוזאונים היהודיים, הצורך להתמודד עם תגר של זהות יהודית משתנהוהעמדת תכנים רוחניים קולקטיביים לקהילה יהודית, גם היא רלוונטית להיום. לרגע נדמה היה כי בעיה זו של זהות יהודית לא רלוונטית לישראל, שבה התרבות הלאומית הציונית ממילא יהודית והעם היהודי, כך נדמה היה, ימצא את זהותו השלמה בארץ ישראל בתרבותו המתחדשת. אלא שמתברר כי עם התרופפותה ההדרגתית של "דת המדינה", שאלת הזהות היהודית משמעותית גם בישראל. גורמים נוספים כמו תהליכי הפרטה משפיעים על תהליך זה של התרופפות זהות קולקטיבית נתונה. בקיבוץ למשל, שפיתח תרבות מרשימה של טכסים בתחום מעגל החיים של היחיד, התכנסויות קבוצתיות בחגים ובמועדים שהתבססו על רנסאנס של תרבות יהודית ולאומית, ניכרת הזדהות פחותה של הציבור ונטייה להתמקד במסגרת המשפחתית מבלי שנוצרת במקביל תרבות אלטרנטיבית. כשנוסדו המוזאונים היהודים הראשונים, נתפסה היהדות בהם בתחילה בהגדרתה הצרה, כדת ומסורת בלבד. אבל מוקדם יחסית התפתחה בהם תפיסה רחבה הגורסת זהות במונחי תרבות ואמנות. אישים שונים בתחילת המאה העשרים עסקו בזהות תרבותית כתנאי הכרחי להגדרתו של עם (בובר, אחד העם)

אמנם בתחילה, שמשו יצירות האמנים לאיור בלבד של תצוגות, אוספי המוזאונים היהודים כללו למשל, איורים של מנהגי היהודים, דיוקנאות אישים בעלי שם בקהילה, ציורי תנך, וכיו"ב ולא אמנות לשמה. אך עם התפתחות המוזאון היהודי בשנות ה־20 ובראשית שנות ה־30 התרחב האוסף לייצוגים של אמנות עכשווית בתחומים מגוונים, כלי קודש בעיצוב מודרני, ואוספי גרפיקה, פיסול וציור עכשוויים, שהיו מעתה לחלק אינטגרלי של המוזאון ככולל תרבות יהודית מודרנית. (כך למשל במוזאון היהודי בברלין, עם פתיחתו ב־1933).

כמוסד תרבות המרחיב את תחומי פעילותו להקשרי האמנות החיה ביקש המוזאון היהודי ליצור דיאלוג כשווה בין שווים עם מוסדות התרבות והאמנות הגבוהה הסובבת ולהעניק לאמנים יהודים פורום בקהילה היהודית (שחסרונו הורגש בעבר) להתמודדות המורכבת עם זהותם הכפולה, כיהודים וכאמנים. המוזאון היהודי נחשף מעתה לשאלות לא פשוטות המתחייבות מעיסוק בתרבות, בהיסטוריה ובאמנות – כמערכות דינמיות, הדורשות מענה מורכב, כולל הקשרים רגישים חברתיים ופוליטיים. התרבות היהודית, כמו כל מערכת תרבות, לא מתקיימת באורח פסיבי, אקסקלוסיבי, אלא, מתעצבת תדיר מתוך התדיינות נמשכת עם עבר, מסורת ואתגרים שמציב ההווה. היא כוללת משקעים פסיכולוגיים סובייקטיביים וקולקטיביים, וצורות חלופיות של תרבות מתקיימות בה כיסודות מאתגרים משמעותיים.

זהו האתגר הגדול של המוזאון היהודי כמוסד חי המשמר ומתעד

אך מהווה גם פורום פעיל ודינמי – החוקר, עורך ומפרש ובכך מציב פרספקטיבה של עבר, מאמץ גישה ביקורתית מתוך ההווה ומכוון לפרספקטיבה של עתיד. על מוזאון חי להפוך לרלוונטי מעבר למיידי בהקשר הרחב, של השיח העדכני המתקיים בתחומי ההיסטוריה, החברה, האמנות, בכל מעגליו השונים, גם הלא יהודים. שאלות הקשורות בטכנולוגיה של תצוגה חדשנית, אינטראקטיבית או קונבנציונלית, שאלות הקשורות באסטרטגיה של משיכת קהלים למוזאון, כל אלה עוסקים ב"איך" ולא ב"מה", ומוסד תרבותי חייב קודם לכל להגדיר לעצמו את מוקד עיסוקו. רק אם יהיה רלוונטי לעולם הסובב ולא יסתגר בבועה אידיוסינקרטית, יהיה המוזאון היהודי רלוונטי גם לקהילתו. אמנים עכשוויים רציניים יבקשו לחשוף את יצירתם במוזאון היהודי רק אם תבנה בו פעולה איכותית ובעלת משמעות, במובן של ההכרה המקצועית הגבוהה ביותר במוסד. פעולה מחויבת משמעותה לעיתים טיפול בשאלות רגישות ומעוררות מחלוקת, שאין עליהן קונצנזוס. מוזאון שעוסק בהיסטוריה, בתרבות ובאמנות אינו יכול להיות חסום בפני רוחות הזמן, הוא חייב לפתח כוח עמידה בפני הדעה הרווחת של הקונבנציה ולהכשיר את הקהל שלו להיות פתוח גם "למתקפות" בתחומי תרבות ואמנות על מה שנדמה היה כמובטח ויציב בזהות קולקטיבית.

בתחום זה יש למוזאון שדה פעולה רחב, שחלק מהקשריו הם מקומיים, המזמנים למוזאונים בארצות השונות תחומים ספציפיים של פעולה. למשל, מוזאון יהודי בישראל צריך להתמודד עם זהות יהודית שהודחקה במידה רבה, בתוך הניסיון הציוני לבניית חברה חדשה, "אדם חדש" ו"יהודי חדש" – שאינו סובל עוד לכאורה "מהאנומליה של הגלות" על כל ביטוייה. בהקשר זה חשוב למשל לחקור את קאנון האמנות הישראלית, את הסיפור הרשמי של אמנות זו ולחשוף נאראטיבים אלטרנטיביים שמציגים אפשרויות אחרות, לא דיכוטומיות, של ישראליות ויהדות.

דיון מסוג זה ניתן לפתח בתערוכה מתחלפת, בספר ובסדרות של אירועים ומפגשים עם קהל המסייעים ביצירתה של תודעה קולקטיבית מורכבת יותר. דיון ב"היסטוריה אלטרנטיבית" משמעותי גם בהקשר של מדיניות העשרת אוסף הקבע. המוזאון מתחקה באורח נמשך אחרי אמנים ואמניות שלא הוכרו משום שיצירתם לא תאמה את רוח הזמן הפוליטית, יש בהם משום רלוונטיות יתרה להווה ולעתיד. המוזאון אוסף ומשמר את יצירתם ומקדם אותה לחזית הבימה של הדיון הציבורי כחלק חשוב מדיון בתודעה קולקטיבית.

דיון זה, שהקשרו מקומי לכאורה (ישראל) הוא דוגמא לאופן הפיצול של שאלות רלוונטיות לאתרים שונים אך אין נובע מכך שהעיסוק הספציפי, ישראליות ויהודיות למשל, או הצגת היסטוריה אלטרנטיבית, איננו רלוונטי גם לצפון אמריקה. לעתים, דווקא "הרחקת עדות" או הצגת וריאציה של "אותה הגברת בשינוי האדרת" עשויה להפרות ולהעשיר את הפרספקטיבה הכוללת של הדיון ושל התודעה.

מוזאונים יהודיים מתבחנים זה מזה לא כל כך על־פי קטגוריות גיאוגרפיות אלא יותר על־פי קטגוריות מבניות. למשל, יש הבדל ניכר (החל מראשית ייסודם של מוזאונים יהודים) בין מוזאון שקם מתוך אוסף פרטי או מוזאון שהתכונן כמאמץ קהילתי מכוון. מוזאון המתבסס על אוסף פרטי ממשיך לעתים, במובן ידוע, את הפרספקטיבה המקורית של האוסף במבנה הרכישות ואוסף הקבע, ובתערוכות מתחלפות. כך משל, מוזאון מאנה כץ בחיפה, הכולל את אוצרות היודאיקה שאסף הצייר מאנה כץ וכן את עזבונו האמנותי כאמן, מציג לעתים תערוכות מתחלפות של עבודות של אמני האסכולה היהודית הפריזאית שחברו לכץ בעת שהותו בפריס, תקופה היסטורית הרלוונטית לאוסף.

ה משכן לאמנות עין חרוד הוא דוגמא נדירה למוזאון שהוקם שלא על בסיס אוסף קיים, אלא על־ידי קהילה פריפריאלית של קיבוץ, שמנתה סה"כ מאות ספורות של חברים וחברות. במקרה זה הוקם המוזאון לפני שהתמלאו צרכים פיזיים ראשוניים אחרים של היישוב, כמו מבני קבע למגורים. המוזאון הוקדש מתחילתו לשימור ולתיעוד של אמנות יהודית והאוסף, יודאיקה, ציור ופיסול, נאסף בשנות השלושים ובשנים שלאחר מכן בתפוצות ישראל בחו"ל ובישראל. מעניין כי רוב המייסדים של הקיבוץ הגיעו ממזרח אירופה, ממעמד של בעלי מלאכה וסוחרים קטנים ומאורח חיים דתי. הם לא זכו להביטוס במקום מוצאם, הכולל אמנות גבוהה, לא נחשפו למוסדות כגון אולמות קונצרטים ומוזאונים לאמנות. רבים מהם עברו טראומות של פוגרומים, חיפשו עתיד טוב יותר לאדם ובקשו לבנות חברה חדשה על בסיס רנסאנס של ערכים יהודים בשילוב עם ערכים סוציאליסטים.

הם קראו למוסד המוזאון שהקימו, " משכן לאמנות", והוא היה ל"מוסד" במובן העמוק, עונה לפונקציות חברתיות ותרבותיות חשובות – מוסד המסייע בהתגברות על טראומה אישית וקולקטיבית, מחוז זיכרון, פורום שבו שמתקיימים בו ערוצים אלטרנטיביים מקבילים של זיכרון חליפי , מוסד המשקף ומעצב זהות קולקטיבית מורכבת ועשירה. למשל, לדיכוטומיה שבין ישראליות ויהדות לא היה זכר במוזאון זה שהוקם על ידי חברי הקיבוץ במחצית השנייה של שנות ה־30. נאסף בו אוסף יודאיקה ויצירות אמנות המתעדות את הווי קהילות אירופה וכן אמנות מודרנית כללית ואמנות ישראלית. בתערוכות המתחלפות הוצגה למשל, בתחילת שנות ה־40, תצוגה של פריטים ותצלומים בנושא בתי הכנסת מעץ במזרח אירופה. מנהל המוזאון ומייסדו, האמן המקומי חיים אתר, הביא דוגמא זו של בתי הכנסת מעץ כמופת לאופן שבו מתעלה קהילה לכדי יצירה קולקטיבית שיש לה משמעות חיונית לחיים. הקמת המוזאון בעין חרוד בתקופה מוקדמת כל כך בהתבססות היישוב ומתוך התמודדות עם תנאים פיזיים וכלכליים קשים מוכיחה עד כמה חיוני היה מוסד המוזאון לקהילה זו שעברה זעזוע של שינוי, איזה כוח יש למוסד חברתי־תרבותי ומדוע הוא משמעותי כל כך לעיבוד תודעה אישית וקולקטיבית.

ההקשר המקומי של המוזאון בעין חרוד מכוון לעתים לשליחות ספציפית של המוזאון המקבלת ביטוי בתצוגת הקבע. למשל,

בשנים האחרונות אסף המוזאון אוסף ייחודי של תפאורות חג ויצירות של אמני קיבוץ שנוצרו עבור החגים הקולקטיביים בחדר האוכל של הקיבוץ בשנות ה־30 עד שנות ה־60. בתוכניתו של המוזאון להפגיש בעתיד (כאשר תושלם השגת המימון) את המבקר במוזאון עם "היודאיקה" כחלק חשוב משלבי העיצוב המכוננים של המוזאון בעין חרוד. אגף היודאיקה של המוזאון יפותח מפרספקטיבה זו של "יודאיקה קיבוצית", הייחודית למקום, שלא נותרו לה עוד עקבות באוספים אחרים והיא משמעותית ביותר בזיכרון הקולקטיבי כניסיון נועז של חידוש ערכים ביהדות.

לכל מוזאון, כמו לכל אדם, זהות משלו המתעצבת על־ידי ההיסטוריה, הנוף, הקהילה המקיימת אותו, האוסף וגוף הפעילות שלו. גם מוזאון שאיננו נהנה ממקורות מימון נדיבים יכול לגבש פעילות ואוסף המגדירים זהות ייחודית שיש לה משמעות תרבותית, בכל קנה מידה.

שיתוף הפעולה בין מוזאונים יהודים ברחבי העולם הוא לדעתי צוו השעה משום שדיאלוג זה שבין הקיבוצים היהודיים השונים מהווה מקור של העשרה רוחנית והעצמה. המשותף הוא בלתי נדלה, אם נהרהר למשל בכך שהתחקות אחר הביוגרפיה של כל אחד מהאמנים היהודים שבהם אנו עוסקים, חושפת את ההיסטוריה המרתקת של היהדות בדורות האחרונים. הביוגרפיה של היחיד מתלכדת ומתפצלת דרך אירועים, הגירה, ובנייה חדשה, במזרח ובמערב, באירופה ובאמריקה, בישראל וברוסיה והיא שייכת לכולנו ורלוונטית לכולנו באותה המידה. כך גם ההתמודדות הנמשכת והלובשת פנים חדשות עם טראומות קולקטיביות כמו השואה, התמודדות עם העדות witness באמצעים שונים אבל גם עם מה שעולה ביצירות של דור שני ושלישי בקיבוצים היהודים השונים בעולם. ולא פחות חשוב, התמודדות עם מושג "האחר" ביהדות, בהקשר העמוק, הפילוסופי וההיסטורי וגם בהקשר האקטואלי, והרשימה ארוכה ומאפשרת שיתוף פעולה מוזיאלי, בתצוגות מתחלפות, בהוצאה לאור ובפעילות בקהילה.

שיתוף־פעולה פורה נוצר קודם לכל בין אינדיווידואלים והוא רק מגובה על־ידי מוסדות פורמליים. לכן כל כך חשוב הכנס הזה שאני זוכה להשתתף בו בראשונה, ואני אסירת תודה למארגניו על שהרחיבו את המסגרת וכללו את ההקשר הישראלי, למרות שלא הוקם עדיין פורום מקביל של מוזאונים יהודים בישראל. האפשרות לחלוק בכנס דעות, השגות, תוכניות, עם עמיתים העוסקים באותו התחום ומפתחים אג'נדה שיש לה זיקות משותפות, יוצרת בסיס לשיתוף פעולה עתידי. רק בדרך של בניית יחסי־אמון מתרקם קשר המאפשר לחלוק בעיות, לפתח עניין הדדי זה בעולמו של זה, להפרות מצע משותף ולהתמודד ביחד עם שאלות אקוטיות המשותפות לכולנו